

“O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI VA ADABIYOTSHUNOSLIGI TARAQQIYOTI, XALQARO HAMKORLIK MASALALARI”

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

TÚRK XALIQ ERTEKLERI HÁM ONIŇ TARIYXI

Sultanova J.B.

NMPI doktoranti

Annotatsiya: *Bu maqolamizda Turk xalq ertaklari va xalq og'izaki ijodi haqida so'z yuritiladi. Turk xalq ertaklarining yig'ilishi, o'rganilishi va tarixi haqida to'xtab o'tilladi.*

Tayanch so'zlar: *Turk xalq ertaklari, tipologik genезis, adabiy-folkloristik aloqalar, sujet, adabiy aloqa.*

Аннотация: *В этой статье мы поговорим о даётся о турецких народных сказках и народных устных произведениях. Сбор турецких народных сказок будет остановлен с точки зрения исследований и истории.*

Ключевые слова: *Турецкие народные сказки, типологически генезис, литературно-фольклорные связи, сюжет, литературные связи.*

Abstract: *In this article Turkish folk tales and folk oral works will be discussed. The collection of Turkish folk tales will be stopped in terms of research and history.*

Keywords: *Turkish fairy tales, typological genecic, literari-folklore, image, plot.*

Dúnya folklorında Túrkiy tilles xalıqlar awız-eki dóretpeleri óziniń mazmun-ideyası, forması, atqarılıw sheberligi, jıynalıwı boyınsha belgili ilimpazlar dıqqatın ózine qaratqan, qońsı xalıqlardı tań qaldırǵanullı bir ruwxıylıqtıń mákanı bolıp xızmet atqaradı. Folklorımızdıń usınday táreplerine qaray otırıp, bul maqalamızda Túrık xalıq ertekleriniń úyreniliw tariyxına dıqqat awdaramız.

Túrık folklorı, ásirese ol xalıqtıń erteklerin birinshilerden bolıp úyreniwde Vengeriyalı shıǵıstanıwshı alım I.Kunoshtıń islegen miynetlerin ayrıqsha atap ótiwge boladı. XIX ásirdeń 80-jıllarında I.Kunosh tárepinen baspadan shıǵarılgan Túrık ertekleriniń toplamınıń ayrıqshalıǵı sonda kórinedi, bul dáwirge deyingi baspadan shıqqan, jıynalǵan erteklerdiń kólemi hám mazmunı tárepinen júdá qısqa bayan etilgen formalarda berilgen edi. Sebebi Kunoshqa deyingi awız-eki xalıq dóretpelerin jıynawshıları tek ǵana til faktlerine material toplaw menen sheklenip qalıp, al folklorlıq materiallardıń janrlıq túrlerine, mazmunına, formalıq ózgesheligine, atqarıwshılıq sheberligine hám t.b. jetiskenliklerine itibar bermegen, olar ushın folklorlıq materiallar ekinshi dárejeli bolıp esaplangan. I.Kunosh Túrık xalıqları awız-eki dóretpeleriniń usınday táreplerine ayrıqsha itibar bergeni (1).

I.Kunosh ertedegi jazıp alıwshılar kollekcionerleri qatarına kiredi. Túrık ertekleri boyınsha onıń birinshi toplamı 1887-jılı baspadan shıǵarıladı, bul birinshi toplamınıń baspadan kitap bolıp shıǵıwı Túrık awız-eki xalıq dóretpelerin xalıq arasında úyreniwge, ásirese, kitap oqıwshıları ushın sol dáwirde úlken jańalıq bolıp esaplanıldı. Vengriyalı alım izinen, sol dáwirden baslap belgili Rus ilimpazı V.A.Gordlevskiy shuǵıllanadı, ol «Osmanlılar ertekleri adabiyatı indeksi» miynetinde

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Sultanlar basqarılıwı dáwirinde Túrkiyada túrk erteklerin toplaw hám olardı úyreniw nátiyjeleri haqqında pikirlerin bere otırıp Túrkw awız-eki xalıq dóretpeleriniń ayırım mashqalalarına toqtap ótedi: Húkimdar, el-basqarılıwshılar menen afandı (ápiwayı túrk xalqı tili) arasında kúndelikli awız-eki sóylew tili jaqınlıqtıń, ulıwmalılıqtıń bolmaǵanı, el-basqarılıwshıları, saray xızmetkerleri kópshilik waqılarda arab-parsı til elementlerin paydalanıp sóylegenin (olar ushın arab-parsı tili saray tili dep túsinilgen) atap ótse, ekinshi bir qatlamı ózleriniń joqarı bilimligin kórsetip, jámiyettiń eń joqarı bólegi dep ózlerinshe Evropasha francuz tilinde sóyleytuǵın bolǵanlıǵın, Túrklar tilindegi hám jámiyetindegi bul ayımashılıqlar ádebiyat penen folklordında «Saray xızmetkerleri ádebiyatı», «Ápiwayı xalıq ádebiyatı» bolıp bóliniwine alıp kelgenligin atap ótedi. Erte degi Turkiya xalqı Sultan saraylarına, Afandı shańaraqlarına eń jaqsı erteklerdi usınıs etip otırǵanlıǵı málim bolǵanıday kitabiý ádebiyattın folklordan hesh qashan pútkilley bir-birinen ajratıp bolmaydı. Ádebiyattıń qanshelli rawajlanıwına qaramastan, ol ádebiyat bárhama awız-eki xalıq dóretpelerinen, folklordan kúsh alıp otıradı. V.A. Gordlevskiy Túrkw xalıqları awız-eki dóretpeleri hám ádebiyatındaǵı bólshekleniwdiń aldın alıwdı birinshilerden eskertken ilimpazlardan esaplanadı(2).

Túrkw erteklerin yamasa ulıwma folklorın úyreniwge bolǵan birinshi baslamalar Turkiyanıń XIX ásir jazıwshısı Mehmed Tefvik atı menen tıǵız baylanıslı. Ol ilimiy izertlewshi yaki qanıge folklortanıwshı bolmasada óz dáwirine tiyisli, sol dáwirge tán bolǵan awız-eki xalıq dóretpelerin qunt etip jıynaǵan hám jıynalpan materiyallardı forma, mazmunına qarap toparlarǵa ajratıp olardı ilimiy jaqtan úyreniw ushın «Túrkkce Bibliotek» baspasına jaylastırǵan.

Túrkw awız-eki xalıq dóretpelerin, erteklerin jańasha úyreniw, izertlew Atatürk (Mustafa Kemal) baslaǵan Túrkw dúnyasın qayta qurıw dáwirinde boldı. Ol kúndelikli turmıstı pútkilley jańasha zamanǵa aylandırıp jiberdi. Buringı tildegi, ádebiyat penen folklordaǵı, Sultan sarayı menen Afendiler arasındaǵı til ózgeshelikleri saplastırıla basladı, jańa latin alfabitine, túrk tiliniń tazalıǵına itibar kúsheydi, buringılardıń barlıǵı sol waqıtlardan baslap tariyxqa aylanıp ketti. Ilimiy folklorshılıq ádebiyatlar boyınsha jańa toplamlar, til qurılısına juwapker bolǵan juwapkerli mekemelerde dodalawǵa qoyılıp «Türk tilin úyreniw jámiyeti»ne birkestirildi, olardıń úlgili jumıs dástúrleri islep shıǵıldı.

Türk ertekleri XX ásirden baslap óziniń mazmunın qurawshı eki túrli elementke iye boldı:

1. Ulıwma hár-bir ertekke tán bolǵan elementlerdiń ózine tán ózgeshelikleri;
2. Birinshi ertek penen óz-ara tıǵız baylanıstırıwshı elementler birligi, yaǵnıy, túrk erteklerin milliylikke aylandırıwshı elementler quramı.

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Ertekler Türk awız-eki xalıq dóretpelerinde ózine tán mazmun hám formağa iye bir folklor janrı bolıp,olar ádebiyattın waqıt hám keńislik kategoriyaların ózi ushın májbúriy dep qabıllamaydı, ertekti bayan etiw, ondağı qahramanlardın túrli mazmun, formada bolıwına qaramastan waqıt penen sanaspaydı, haqıyqıy maqsetlerge erisiw jolında hár-qıylı sıyqırlı qásiyetlerge iye boladı, sheklenbegen fantaziyalardı ózinde jámlep keledi, biraq, waqıyalar haqıyqıy ómir shınlığı menen tıgız baylanisip otıradı. Türk xalıqları ertekleriniń usınday táreplerine qattı qızıqqan rus shıǵıstanıwshı alımı N.K.Dmitriev ol xalıqtın júzge shamalas erteklerin jıynap, awdarma islep, anıqlamaların berip 1939-jılı «Türk ertekleri»basbadan shıǵarǵan. Bul kitabında ol: «Basqada xalıqlardıń ertekleri sıyaqlı Türk erteklerinde de qahramanlardın ózine tán obrazǵa iye, haqıyqıy ómir menen, sıyqırlı yamasa kúndelikli turmıs penen baylanıslı, ondağı waqıyalar rawajlanıwı ertektiń bastan aqırına deyin áste-aqırınlıq penen ósip baradı»dep pikir bildiredi. N.K.Dmitrievtiń «Türk ertekleri» kitabı Türk awız-eki xalıq dóretpelerin, erteklerin jańasha úyreniwdegi dáslepki qádem bolıp sanaladı. Bul kitapqa jetpis bes türk ertegi kirgizilgen, hár-bir ertekke, onıń ishindegi fraziologizmlerge, ayırım terminlerge, basqa xalıqlar ertekleri menen uqsas syujetlerge avtor tárepinen ayrıqsha, birme-bir kommentariyalar berip ótken. Ilimpazdıń usınday bir kommentariyasında: «...ertekleri bizlerdi sıyqırlı sózlerge sıymıwǵa alıp keldi, ómir gózzallıǵın ózgeriwde bir «jaqsı» yáki bir «jaman» sózdiń ózi jetkilikli, haqıyqıy haqıyqat bul úlken qúdiretli kúsh, biraq qashıp bolmaytuǵın kúshke «jaman» sóz arqalı birden boysınadı»(3) -degen sózinen Türk ertekleriniń mazmun hám forma tárepinen júdá qúdiretli ekenligin kórsetip turadı.

N.K.Dmitrievtiń bul miyneti Türk ertekleriniń syujetler geografıyası hám tariyxı haqqında tolıq maǵlıwmatlar beredi, erteklerdi úyreniwdiń ózine tán usılların túsindirmeler arqalı óz aldına bólek ilimge aylandıradı, esletpedegi túsindirmeler rejlestirgennende tereńirek tipologik tallaw menen támiyin etilgenin kórsetip turadı. Ulıwma ertekler dúnyasın N.K.Dmitriev Türk erteklerinen kelip shıǵıp xalıq aralıq ilimge aylandıradı.

Paydalangan ádebiyatlar:

1. Kunosh I. Сборник осmano-турецкого фольклора. – СПб., 1987. 56-bet.
2. Gordlevskiy V.A. Живая Старина. Вып. II-III. – СПб., 1909. 108-bet
3. Dmitriev R.L. Турецкие народные сказки (2-qayta basılım). – М., 1939. 8-bet.